

A kormányzat gazdasági jelentősége

Az Egyesült Államokban és a legtöbb nyugat-európai országban a javak termelését és forgalmazását elsősorban nem az állami, hanem a magánszektor látja el. Ez a gazdaságszervezési rendszer – a magánvállalkozás híveinek meggyőződése szerint – rendelkezik néhány előnyös tulajdonsággal; egyebek között az erőforrások hatékony allokációjához vezet. Ez a hit valójában a közgazdászok egyik legrégebbi tantétele. Ám ha igaz ez a tétel, akkor valójában miért van szükség kormányzatra? E kérdés megválaszolásához szemügyre vesszük a magángazdálkodási piacok sikereit és kudarcait.

A kompetitív piacok hatékonysága: a láthatatlan kéz

1776-ban Adam Smith a modern közgazdaságtan első nagyobb művében, a *The Wealth of Nations* (A nemzetek gazdagsága) című könyvében amellett érvelt, hogy a gazdálkodók saját egyéni érdekeiket követve (nyereségre törekedve) a versenynek köszönhetően – mintha csak egy *láthatatlan kéz* hatása nyomán – valójában közérdekeket szolgálnak. Mint írja, az egyes ember „csak saját nyereségére törekszik, ebben azonban – mint sok más esetben is – egy láthatatlan kéz vezet olyan célok előmozdítása felé, amelyek nem szerepeltek szándékai között. A társadalom szempontjából nem jelent mindig hátrányt, hogy e célok nem képezték részét az illető céljainak. Saját érdekeit követve gyakran hatékonyabban mozdítja elő a társadalom érdekeit, mintha ezeknek a megvalósítására törekedett volna.”¹ Smith álláspontjának jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha megvizsgáljuk, hogy korábban miben látták a kormányzat szerepét. Széles körben hatott az a nézet, hogy a társadalmi közösség legjobb érdekeinek előmozdításához (bárhogyan határozták is meg ezt) aktív kormányzatra van szükség. Ezt a felfogást képviselte a tizenhetedik és tizennyolcadik században a merkantilista közgazdasági iskola; vezető képviselője Jean Baptiste Colbert volt, aki XIV. Lajos francia király pénzügyminisztere-

¹ Adam Smith, *The Wealth of Nations*. New York: Modern Library, 1937. A mű eredetileg 1776-ban jelent meg. Magyarul: A nemzetek gazdagsága.

ként működött. A merkantilisták azt vallották, hogy az ipar és a kereskedelem felvirágoztatásához határozott kormányzati fellépésre van szükség. Számos európai kormányzat tevékenyen részt vett a gyarmatbirodalmak kialakításában, s a merkantilisták ehhez eszmei igazolást nyújtottak.

Néhány ország (és néhány ottani állampolgár) nagy hasznot húzott a kormányzat aktív fellépéséből, ugyanakkor más olyan országok is prosperáltak, ahol a kormányzat nem volt olyan tevékeny. Voltak másfelől olyan országok is, ahol az erős és aktív kormányzat alatt a gazdaság gyengélkedett, a forrásokat háborúkra és sokféle sikertelen állami vállalkozásra pazarolták.

Az ilyen látszólag egymásnak ellentmondó tapasztalatok fényében Smith azt a kérdést vetette fel magának, hogy vajon garantálható-e, hogy a társadalom irányítói ténylegesen is a közérdeket szolgálják? A tapasztalat azt mutatta, hogy míg a kormányzatok egyes időszakokban a közérdekkel összeegyeztethető célok megvalósítására törekedtek, addig máskor olyan célkitűzéseket követtek, amelyeket a képzelet mégoly nagyvonalú következtetése sem hozhat kapcsolatba a társadalom érdekével. Ráadásul olykor még a legjobb szándékú vezetők is tévútra vezették országukat. Smith arra hívta fel a figyelmet, hogy a jó dolgok előmozdításához nincs szükség kormányzatra vagy bármiféle erkölcsös érzületre. Álláspontja szerint az emberek akkor szolgálják a közérdeket, ha egyszerűen saját önérdekeiket követik. Az önérdek az emberi természet sokkal állandóbb tulajdonsága, mint a jó cselekedetek igénye, s ezért jobb alapot kínál a társadalom szervezéséhez. Az emberek továbbá sokkal nagyobb valószínűséggel képesek közelítő pontossággal megállapítani, hogy mi a saját érdekük, mintsem hogy képesek lennének a közérdek meghatározására.

Smith észrevétele mögött egyszerű gondolat rejlik: ha van olyan termék vagy szolgáltatás, amelynek az emberek értéket tulajdonítanak, de jelenleg nem hozzáférhető, akkor hajlandók fizetni előállításukért. A nyereségre törekvő vállalkozók állandóan keresik az ilyen lehetőségeket. Ha egy bizonyos jószág értéke a fogyasztó számára meghaladja előállítási költségét, akkor a vállalkozó nyereségre számíthat, s ezért hozzáfog az áru megtermeléséhez. Hasonlóképpen, ha a jelenlegi termelési módszerekhez képest van olcsóbb lehetőség is, akkor az olcsóbb eljárást felfedező vállalkozó alacsonyabb árat kínálhat a többi vállalkozásnál és így profitra tehet szert. Az üzleti vállalkozások tehát nyereségre törekedve valójában a termelés hatékonyabb módszereit keresik, s olyan új termékfajtákkal kísérleteznek, amelyek jobban szolgálják a vásárlók érdekeit.

Vegyük észre, hogy ilyenkor nincs szükség semmiféle kormányzati bizottságra annak eldöntéséhez, hogy érdemes-e termelni vagy sem egy terméket. A jószágot termelik, ha kiállja a piac próbáját, vagyis ha a vásárlók hajlandók többet fizetni az előállítás költségeinél. Annak ellenőrzéséhez sincs szükség kormányzati felügyelő bizottságra, hogy egy vállalat hatékonyan termel-e vagy sem, hiszen a verseny kiiktatja a nem-hatékony termelőket.

A közgazdászok között széles körben (bár nem egyöntetűen) elterjedt az a nézet, hogy a kompetitív hatások nagyfokú hatékonysághoz vezetnek, s hogy a verseny az innováció fontos mozgatórugója. Az elmúlt kétszáz év során a közgazdászok

azonban azt is felismerték, hogy vannak olyan fontos körülmények, amikor a piac nem működik olyan tökéletesen, ahogyan azt a piacgazdaság legteljesebb hívei látják. A gazdaság megélt olyan időszakokat, amikor a munkanélküliség tömeges volt és az erőforrások kihasználatlanul maradtak; a harmincas évek nagy világgazdasági válsága során sokan kényszerű munkanélkülségre voltak kárhoztatva; a környezetszennyezés sok nagyvárosunkat fojtogatja; más városok pedig hanyatlásnak indultak.

A jóléti közgazdaságtan két alaptétele

Ha ez így van, akkor milyen feltételek mellett és milyen értelemben vezetnek a kompetitív piacok gazdasági hatékonysághoz? Olyan kérdés ez, amellyel az elméleti közgazdaságtani kutatások sokat foglalkoztak az elmúlt néhány évtizedben. E kutatások leglényegesebb felismeréseire a **jóléti közgazdaságtan két alaptételént** szoktunk hivatkozni.

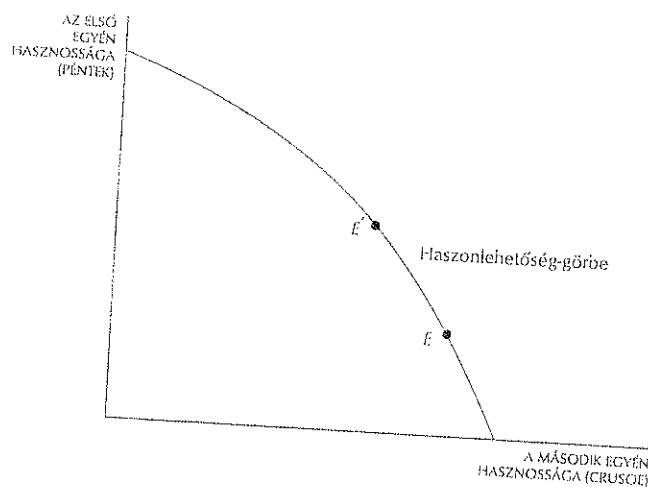
Az első alaptétel

Az első tétel azt mondja, hogy a kompetitív piacok bizonyos feltételek mellett az erőforrások sajátos tulajdonságú allokációjához vezetnek. Ilyenkor nincs mód az erőforrások olyan újrendezésére (nem lehet úgy megváltoztatni a termelés és a fogyasztás szerkezetét), hogy valakinek a helyzetét javítva egyidejűleg ne hoznánk valaki mást rosszabb helyzetbe. Kétség kívül vannak az erőforrásoknak olyan allokációs lehetőségei, amikor ezek vagy am azok az emberek jobb helyzetbe kerülnének. Azonban minden egyes ilyen esetben bizonyos emberek helyzete előnytelebbe válna. Az erőforrások olyan allokációját, amikor nem lehet senki helyzetét javítani anélkül, hogy mást hátrányosabb helyzetbe ne hoznánk, **Pareto-hatékony** (vagy **Pareto-optimális**) hatékonyságnak nevezzük. (A megnevezésben Vilfredo Pareto [1848–1923] nagy olasz közgazdász-szociológus neve szerepel.) A közgazdászok hatékonyságról szólva általában Pareto-hatékonyságra gondolnak.

A gazdaság Pareto-hatékonyságát szemléltethetjük ábra segítségével. Gondoljunk egy olyan egyszerű gazdaságra, amelyben két ember van, mondjuk Robinson Crusoe és Péntek. Tegyük fel, meg tudjuk adni azt, hogy milyen a gazdaság egyes szereplőinek jóléte, s nevezzük ezt **haszonnak**. A kérdés ekkor a következőképp vehető fel: az egyik ember adott haszonszintje mellett milyen jólétre tehet szert a másik egyén? Milyen magas haszonszintre tehet szert? Azt a görbét, amely egy egyén adott haszonszintje mellett mutatja egy másik egyén által elérhető haszonszintet, a **haszonlehetőség-görbének** nevezzük. (Lásd 3.1. ábra.)

A kompetitív gazdaság – a jóléti közgazdaságtan első alaptételének megfelelően – bizonyos feltételek mellett elvezet a haszonlehetőség-görbe mentén egy bizonyos ponthoz. A gazdaság állapot nem a 3.1. ábrán mutatott görbe alatt, hanem azon helyezkedik el.

A kompetitív piacok hatékonysága: a láthatatlan kéz

3.1. ábra. A haszonlehetőség-görbe. A jóléti közgazdaságtan első alaptétele szerint a kompetitív gazdaság a haszonlehetőség-görbén lévő (E) pontba jut. A jóléti közgazdaságtan második alaptétele szerint a haszonlehetőség-görbe bármely pontja (például az E' pont is) elérhető egyszerűen úgy, hogy források portosítanak át az egyik egyéntől a másikhoz (azután pedig egyszerűen hagyják a piacot működni).

A második alaptétel

A második tétel szerint egy kompetitív gazdaságban a haszonlehetőség-görbe bármely pontja elérhető abban az esetben, ha az erőforrások megfelelő elosztással kezdjük. Tegyük fel például, hogy kezdetben a 3.1. ábra E pontjában voltunk (az első egyénnek) adjuk át, s így a versenyzásukat az E ponttól az E' pontig vezethetjük át.

Az a megállapítás, hogy a gazdaság Pareto-hatékony, még semmit sem mond arról, hogy mennyire „jó” a jövedelemelosztás. Lehet olyan kompetitív gazdaság, amikor Robinson Crusoe nagyon jól él, Péntek viszont nyomorúságosan tengődik (ez a helyzet például az E pontban). Az a megállapítás, hogy a gazdaság Pareto-optimális, mindössze annyit mond, hogy senkinek a helyzete sem javítható anélkül, hogy valakinek a helyzetét ne rontanánk, hogy tehát a gazdaság a haszonlehetőség-görbén helyezkedik el. A második jóléti tétel szerint viszont, ha nem szeretnénk azt a jövedelemelosztást, amelyet a kompetitív piac eredményez, emiatt nem kell lemondanunk magáról a versenypiaci mechanizmusról. Mindössze a kompetitív piac járjon a maga útján. A hasznok bármely elérni kívánt végső elosztásának megvalósításához szó akár az E vagy E' pontokról, akár tetszőleges további pontról – meg kell kezdeni az erőforrások bizonyos kezdeti elosztása.

A jóléti közgazdaságtan második alaptételének megvan az a figyelemre méltó következménye, hogy a **decentralizált piaci mechanizmus** révén bármely Pareto-hatékony allokáció elérhető. A termeléssel és a fogyasztással kapcsolatos döntéseket (hogy mit és hogyan termeljenek és hogy ki milyen jószághoz jusson hozzá) egy decentralizált rendszerben számtalan gazdálkodó vállalkozás és egyén hozza meg. Ettől eltérően egy **centralizált allokációs mechanizmusban** mindezek a döntések egyetlen szervnél összpontosulnak, a központi tervező testületnél, vagy egyetlen embernél, akit központi tervezőnek szoktak hívni. Egyetlen gazdaság sem jutott persze közel a teljes központosítás állapotához, bár az egykori kétpólusú világrendszerben a Szovjetunió és a keleti-tömb egyes országai jóval nagyobb mértékben centralizált országok voltak, mint ahogy az az Egyesült Államokban és más nyugati országokban tapasztalható volt. Az előbb említett országok átalakulása a közelmúltban a gazdaságok decentralizációját fokozta.

A jóléti közgazdaságtan második tétele szerint az **erőforrások hatékony allokációjának** — és az ehhez kapcsolódó jövedelemelosztásnak — az eléréséhez nincs szükség központi-tervezőre (illetve azoknak az ismereteknek az összpontosítására, amelyeket az utópista szocialisták a központi tervezőnek tulajdonítani szoktak): a profitmaximalizálásra törekvő kompetitív vállalkozások éppoly jók, mint amilyen egy legjobb központi tervező lehetne. Ez a tétel tehát alapvető értelemben megalapozza azt, hogy a gazdálkodás a piaci mechanizmusra épüljön. Másként szólva, ha a második jóléti tétel feltételei érvényesek, akkor az állami pénzügyek tanulmányozását az erőforrások megfelelő kormányzati újraelosztásának elemzésére lehet korlátozni.

Hogy a kompetitív piac ideális feltételek mellett miért vezet az erőforrások Pareto-optimális elosztásához, a mikroökonómiai alapkurzusok egyik legfontosabb kérdése. Mivel bennünket itt annak megértése foglalkoztat, hogy a kompetitív piacok bizonyos feltételek mellett miért nem vezetnek hatékonysághoz, először azt kell megértenünk, hogy a verseny ideális feltételek mellett miért is vezet hatékony állapothoz.

A kompetitív gazdaság Pareto-hatékonysága

A **verseny** azért vezet hatékonysághoz, mert az emberek annak eldöntésekor, hogy egy jószágból mennyit vásároljanak, azt a **határhozamat** (vagy **pótlólagos hozamot**), amelyet egy további jószág egység elfogyasztásából nyernek, a további jószág egység megvásárlásának **határköltségével** (vagy **pótlólagos költségével**) teszik egyenlővé, amely épp a **fizetendő vételár**. A vállalatok pedig annak eldöntésénél, hogy egy termékből mennyit adjanak el, a kapott árat teszik egyenlővé egy további jószág egység előállításának határköltségével (vagy pótlólagos költségével). A pótlólagos jószág egység elfogyasztásának határhozama ezért egyenlő a határköltséggel.

A 3.2. ábrán azt mutatjuk be, hogy a fogyasztó mennyi határhozamra tesz szert egy jószág, mondjuk egy gombóc fagyalt elfogyasztásakor. Az illető egy újabb és

újabb gombóc fagyalt elfogyasztásával egyre kisebb határhozamra (többlethozamra) tesz szert. A határhozam-görbe ezért csökken. Az első gombócból nyert határhozama (dollárban számolva) három dollár; a második 2,50, a harmadik 2,00, a negyedik 1,50, az ötödik 1,00, a hatodik 0,5 dollár határhozamat nyújt, s ezen a ponton az illető telítődik. Vajon hány gombóc fagyaltot vesz? Addig a pontig növeli a gombócok számát, amikor az utolsó gombóc határhozama épp megegyezik költségével, tehát azzal az árral, amelyet fizetnie kell érte.

Ha egy gombóc fagyalt 2,50 dollár, az illető kétgombócos fagyaltot eszik; ha csak 1 dollár, akkor öt gombócot vesz. Az elfogyasztott gombócok határhozamat ábrázoló görbe tehát azt is megmutatja, hogy a fogyasztó a különböző árak mellett hány gombóc fagyaltot vásárol. Ezt a görbét ezért a **fogyasztó keresleti görbéjének** nevezzük. A piaci keresleti görbét egyszerűen úgy kapjuk meg, hogy összeadjuk az egyéni keresleti görbéket. A 3-2. ábra C részében a piaci görbét 1000 azonos fogyasztót feltételezve rajzoltuk meg. 2 dolláros áron mindenki 3 gombócot kér, a piaci kereslet összesen tehát 3000 gombóc fagyalt.

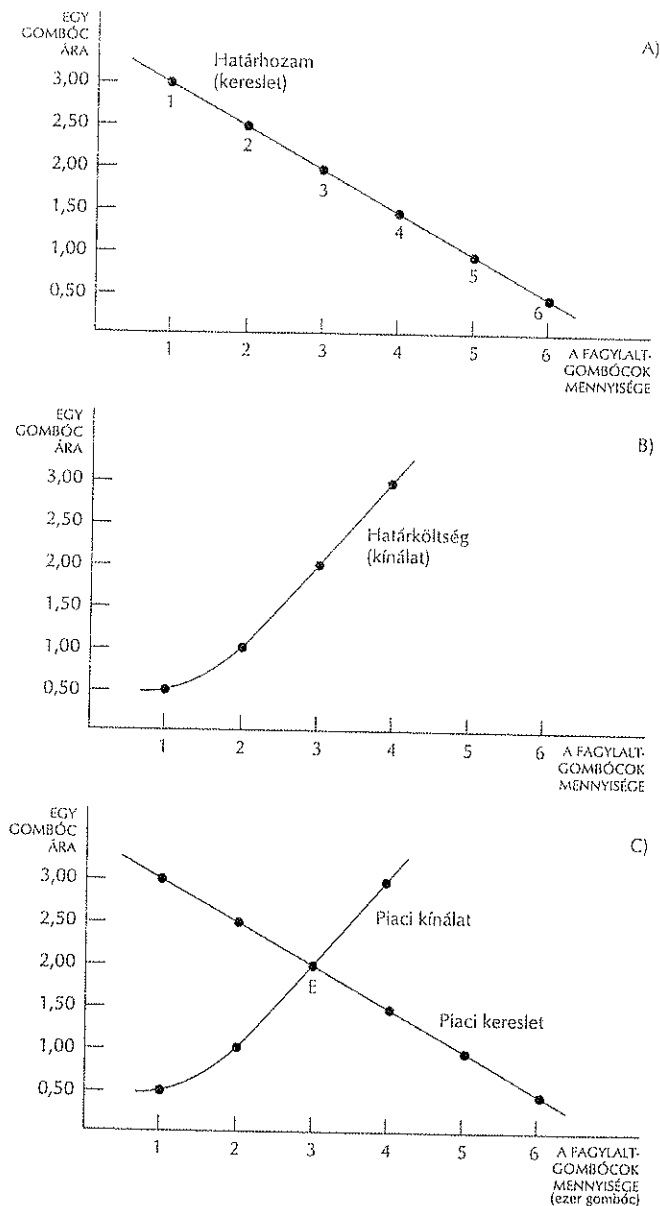
A 3.2. ábra B részében azt ábrázoljuk, hogy egy vállalat egy pótlólagos jószág egység (egy-egy további fagyaltgombóc) előállításakor milyen határköltséget (pótlólagos költséget) fizet. Emelkedő függvényt rajzoltunk. Minél többet termel a vállalat, annál több kerül egy újabb termékegység előállítása.² Az ábrán az első gombóc előállítása 0,50 dollár, a másodiké 1,00, a harmadiké 2,00 és a negyediké 3,00 dollár.

Mennyi fagyaltot termel a vállalat? Addig a pontig növeli a termelést, ahol az utolsó fagyaltgombóc előállításának határköltsége egyenlő a vételárral. Ha egy gombócot 1,00 dollárt kap, akkor csak kettőt állít elő; ha 2,00 dollárt kap, akkor három fagyaltgombócot termel. A fagyaltgombócok egyes mennyiségeinek határköltségét ábrázoló görbe tehát azt is bemutatja, hogy a **vállalat mennyit termel** az egyes vételárak mellett. Ezt a függvénygörbét a vállalat **kínálati görbéjének** nevezzük. A piaci kínálati görbét egyszerűen az egyes vállalatok kínálati görbéinek összeadásával kapjuk meg. A harmadik ábrán (C) a piaci kínálati görbét 1000 azonos termelővállalatot feltételezve rajzoltuk meg.³ 2,00 dolláros áron mindegyik vállalat 3 gombócot állít elő, tehát a piaci kínálat 3000 fagyaltgombóc.

A hatékonyság azt kívánja meg, hogy az a határhozam, amely bármely termék egy további egységének előállításából nyerhető (tehát egy további jószág egység termeléséből nyert pótlólagos hozam) megegyezzen határköltségével, vagyis egy pótlólagos termékegység előállításának plusz költségével. Ha a határhozam nagyobb a határköltségnél, akkor a társadalom nyer egy további termékegység előál-

² Bár rendszerint így szokott lenni, bizonyos esetekben a határköltség nem növekszik. Azokat az ágazatokat, ahol a költségek nem nőnek és nem csökkennek, állandó költségű ágazatoknak nevezzük. Van továbbá néhány olyan ágazat, ahol a termelés növekedésével a határköltség valójában csökken.

³ Hosszú távon a fagyaltpiacon lehetnek belépő és távozó vállalkozások. Emiatt az árak növekedésével a kibocsátás az itt bemutatott értéknel valószínűleg erőteljesebben nő, hiszen itt feltételeztük, hogy a vállalatok száma nem változik. Bizonyos esetekben a kínálat hosszú távú reagálása — a vállalatok belépése és távozása miatt — olyan erős lehet, hogy a piaci kínálati görbe közel vízszintes helyzetű.

3.2. ábra. A fagyaltgombócok kereslete és kínálata. A piaci egyensúly az a pont, ahol egy pótlólagos fagyaltgombóc elfogyasztásának határhozama éppen egyenlő egy pótlólagos fagyaltgombóc előállításának határköltségével.

lításával; ha viszont a határhozam kisebb a határköltségnél, akkor a társadalom a termelés csökkentésével jár a legjobban.

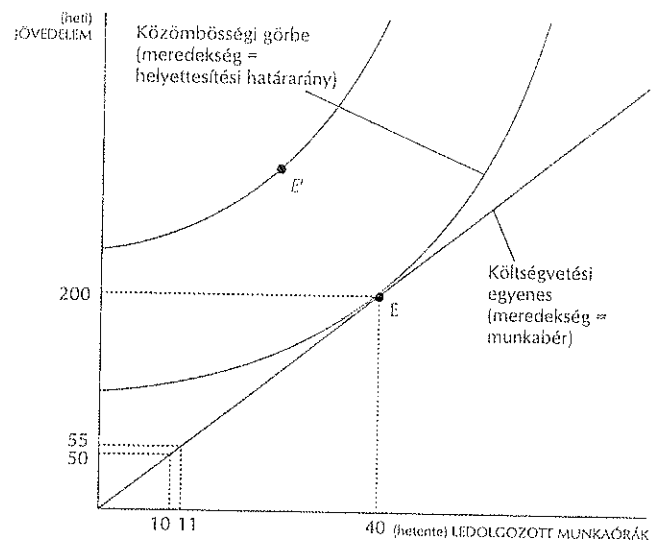
A piaci egyensúly azon a ponton áll be, ahol a piaci kereslet egyenlő a piaci kínálattal, s ez a 3.2. ábra (C) részében az *E* pont. Ezen a ponton a határhozam egyenlő az árral, s a határköltség szintén egyenlő az árral; mindkettő 2,00 dollár; vagyis a határhozam egyenlő a határköltséggel, s ez épp az a feltétel, amelyet korábban a gazdasági hatékonyság előfeltételeként adtunk meg.

A közömbösségi görbék

Azt az általános elvet, hogy egy kompetitív gazdaság az erőforrások hatékony allokációjához vezet, némileg eltérő módon – a **közömbösségi görbék** felhasználásával – mutatjuk be. Ezek a görbék azt érzékeltetik, hogy az **egyének** számára a javak és a munkakínálat milyen kombinációi vannak közömbösségi viszonyban. Gondoljunk arra, hogy valaki azt dönti el, hány munkaórát is dolgozzon. 5.00 dolláros munkabért kap. 10 óra munkával tehát 50 dollárt fizetnek neki, ha pedig 40 órát dolgozik, akkor 200 dollárt kap. A ledolgozott munkaórák és a kapott jövedelem e viszonyát az illető **költségvetési egyenesének** nevezzük: A 3.3. ábrán felvettük a költségvetési egyenest is. A ledolgozott munkaórák emelkedésével – mint látjuk – az illető jövedelme óránként 5 dollárral növekszik. A függvénygörbe **meredekségének** nevezzük azt a változást, amely a függőleges (a jövedelmi) tengely változójában következik be a vízszintes (a munkaóra) tengely változójának növekedése nyomán. A költségvetési egyenes meredeksége tehát egyenlő az illető órabérével.

A 3.3. ábrán a közömbösségi görbék megrajzolásával az illető preferenciáit is bemutatjuk. Az egyes közömbösségi görbék azt adják meg, hogy a szóban forgó egyén számára a jövedelemszintek és a ledolgozott munkaórák milyen kombinációi vannak közömbösségi viszonyban. Minthogy, előfeltevés szerint, a jövedelem jó dolog, a munka pedig terhes, ezért a közömbösségi görbéknek az ábrán is bemutatott emelkedő jellege van. Két különböző közömbösségi görbét rajzoltunk meg. A felső közömbösségi görbe mindazokat a kombinációkat mutatja, amelyek az illető számára az *E'* ponttal vannak közömbösségi viszonyban; az alsó közömbösségi görbe pedig mindazokat a kombinációkat mutatja, amelyek a szóban forgó egyén esetében az *E* ponttal vannak közömbösségi viszonyban. Világos dolog, hogy az illető az *E'* ponton átmenő közömbösségi görbe mentén van jobb helyzetekben az *E* ponton átmenő közömbösségi görbe helyzeteihez képest, hiszen minden egyes munkaóra-mennyiséghez a felső görbén magasabb jövedelem tartozik.

Most képzeljük el azt, hogy **egyellen** közömbösségi görbe mentén mozdulunk el. Jobbra haladva növekszik az illető ledolgozott munkaóráinak száma, s ezzel együtt emelkedik az a jövedelemnövekmény is, amely ellenszolgáltatást nyújt számára az egyes ledolgozott további munkaórákért. A pótlólagos jövedelemnek azt a mennyiségét, amely egy további munkaóra ledolgozásáért ellenszolgáltatást nyújt az illető számára, a munka és a jövedelem helyettesítési határányának nevezzük. Az ábrán a közömbösségi görbe meredeksége adja meg az illető helyettesítési határányát.

3.3. ábra. A munkaórák számát meghatározó egyéni döntés. Az egyén abban a pontban (E) maximalizálja hasznát, ahol közömbösségi görbéje érinti költségvetési egyenesét. Az E pontban a költségvetési egyenes meredeksége (a bér) egyenlő a közömbösségi görbe meredekségével, azaz az egyénnek a szabadidőre és a jövedelemre vonatkozó helyettesítési határárányával.

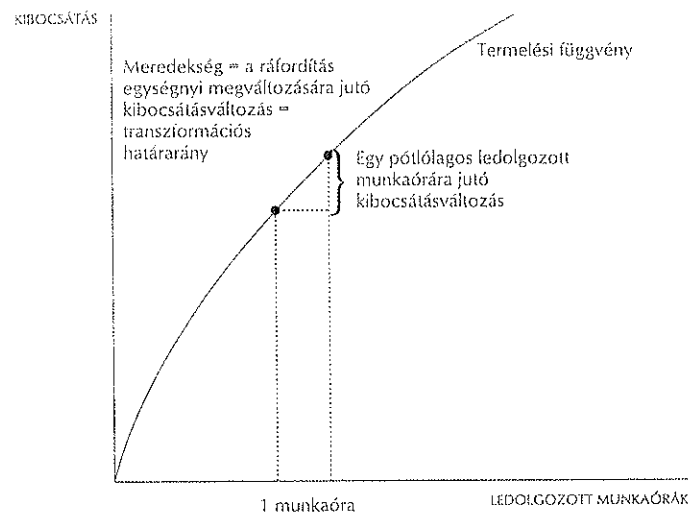
Bármely ponton keresztül húzható az illető egy olyan közömbösségi görbéje, amely a jövedelem és a munka közömbös – számára közömbös – kombinációit adja meg. Az illető a lehető legmagasabb közömbösségi görbén igyekszik elhelyezkedni; ez épp egy közömbösségi görbe és a költségvetési egyenes *érintési* pontja, az E pont.

Az érintési pontban a két görbe meredeksége megegyezik, vagyis a helyettesítés határáránya (a közömbösségi görbe meredeksége) egyenlő a bérral.

Gondoljunk most egy tipikus vállalkozásra. Minél több munkát alkalmaz a cég, annál nagyobb a kibocsátása. A ráfordítások és a kibocsátások – az inputok és az outputok – viszonyát (lásd 3.4. ábra) a vállalat termelési függvényének nevezzük. Ebben az egyszerű példában a munka az egyetlen ráfordítás. A termelési függvény meredekségét a munka *határtermékének* nevezzük; ez a pótlólagos munkaórákkal előállított pótlólagos kibocsátást adja meg. A vállalat munkateljesítményeket alakít át termékeké, ezért a közgazdászok a termelési függvény meredekségét olykor *transzformációs határárány*nak is nevezik.

A vállalat profitmaximalizálásra törekszik. Amikor a vállalatvezetés eldönti, hogy mennyi munkát alkalmazzon, akkor az így nyert pótlólagos hozamot (a határtermék értékét) hasonlíttja össze a pótlólagos kiadással (a munkabérral).⁴ Amíg

⁴ A munka határtermékének értéke egyenlő az egyes kibocsátásegységért kapott összeg (az ár) szorozva a pótlólagos munkaegységekkel előállított pótlólagos termékegységek számával (a munka határtermékével, vagy a transzformációs határárányával).

3.4. ábra. A vállalat termelési függvénye. A vállalat addig a pontig növeli termelését, ahol a határtermék megegyezik a munkabérral.

egy pótlólagos munkaóra határtermékének értéke meghaladja a munkabért, addig a vállalat további munkát von be a termelésbe. Egyensúlyi helyzet esetén tehát a munka határtermékének értéke épp egyenlő a munkabérral.

Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a termék ára 1 dollár. A vállalkozás így a transzformációs határárányt (a munka határtermékét) egyenlővé teszi a munkabérral. De mint emlékezhetünk rá, helyettesítési határárányát a munkás a munkabérral teszi egyenlővé. Egyensúlyi helyzetben ezért a *helyettesítés határáránya egyenlő a transzformációs határárányal*. Ez ugyanakkor épp a hatékonyság feltétele. Ennek belátásához tegyük fel, hogy valaki egy szabadidő órát akkor hajlandó feláldozni, ha a kapott bérért 4 gombóc fagyaltot vehet. Tétélezzük fel azt is, hogy egy munkaórával 5 gombóc fagyalt állítható elő. Ebben a helyzetben – világos dolog – tanácsos, hogy az illető dolgozzon egy plusz órát; s egy fagyaltgombóccal többet állít elő annál a mennyiségnél, amely elégedettségéhez szükséges. Ettől eltérően most viszont azt tegyük fel, hogy egy óra többletmunkával csak 3 gombócot lehet megtermelni. Ekkor az illetőnek egy órával kevesebbet kell dolgoznia. Egy óra munkaidő-csökkenéssel a kibocsátás tehát 3 fagyaltgombóccal csökken. Az illető azonban 4 fagyaltgombóc feladására volt hajlandó egy munkaóra-csökkentés fejében. Vagyis a helyettesítési határárány és a transzformációs határárányának egyenlőségére van szükség ahhoz, hogy a gazdaság Pareto-hatékony állapotban legyen, s a versenyzői piac létrehozza ezt az állapotot.

Verseny és innováció

Az imént arra adtunk magyarázatot, hogy a kompetitív piacok miért vezetnek hatékonysághoz; ez az elemzés eltér az Adam Smith által megfogalmazott felfogástól. Őt az is foglalkoztatta, hogy a gazdaságban az innováció milyen ösztönzési hatásai érvényesülnek annak érdekében, hogy a vállalkozók az új nyereséges lehetőségeket kihasználják. A vállalatok versengésének közepette a legsikeresebbek képesek ideiglenes monopoliumokat létrehozni. A verseny fenyegetése azonban még ebben a helyzetben is rászorítja őket a hatékonyságra; továbbra is kénytelenek a nyereséges lehetőségek felé tájékozódni, nehogy más cégek „elhalásszák” előlük ezeket a lehetőségeket és elvegyék tőlük a piacot. A jóléti közgazdaságtan első alaptétele arra ad magyarázatot, hogy egy technológiai változások nélküli gazdaság – ahol az összes vállalat megfelelően kicsiny és ezért nem tud hatást gyakorolni az árképzésre – miért áll be Pareto-hatékony állapotra. Adam Smith érve azonban sokkal szélesebb alapon fogalmazódott meg. A kormányzat szerepével és a verseny jótékony hatásával kapcsolatos jelenlegi eszmecserék gyakorta ezt a szélesebb közelítésmódot alkalmazzák, nem azt a szűkebb rálátást követik, amelyet az alaptételek tükröznek.⁵

A piaci kudarcok és a kormányzati fellépés indokai

A jóléti közgazdaságtan első alaptétele – mint láttuk – arra mutat rá, hogy a gazdaság csak bizonyos feltételek mellett Pareto-hatékony. **(1a)** olyan fontos körülmény vagy feltétel van, amelyek esetén a piac nem Pareto-hatékony. Ezeket a feltételeket **piackudarcoknak** nevezzük, ezek indokolják azt, hogy a kormányzat miért lép fel tevékenyen a gazdaságban.

1. A verseny kudarc

A láthatatlan kéz csak akkor tudja kifejteni hatását, ha érvényesül a verseny. Néhány gazdasági ágazatban – az autógyártás, az alumíniumipar, vagy a fotóanyagok gyártása terén – viszonylag kevés vállalat működik, vagy egy-két nagy cég uralja a piac jelentős részét. (Amikor egy piacon egyetlen szállító van, azt mondjuk, hogy

⁵ Olykor az álláspontok ellentétbe kerülhetnek egymással: a vállalatok elköteleződését a kutatás és fejlesztés (K + F) iránt ösztönözheti az, ha ideiglenesen monopol jogokra tesznek szert, ahogyan az a szabadalmaknak köszönhetően történik, a szabadalom tulajdonosát ugyanis meghatározott időtartamra (Magyarországon 20 évre) a találmány kizárólagos felhasználási jog illeti meg. Ezt az alternatív álláspontot a Harvard Egyetem egykori kiemelkedő közgazdásza, Joseph Schumpeter (1883–1950) hangsúlyozta. A közelmúltban ezzel a kérdéssel Richard Nelson és Sidney Winter foglalkozott a Yale Egyetemről. (Lásd például könyvüket *An Evolutionary Theory of Economic Change* címmel, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982.)

monopolhelyzetet élvez.) Ez mintha arra utalna, hogy nem érvényesül erőteljes verseny. Am önmagában véve az a tény, hogy egy piacon csak néhány vállalat működik, még nem szükségképp jelenti azt, hogy e cégek nem kompetitív módon viselkednek. Ha sokan vannak a *potenciális* belépők (hazai vagy külföldi cégek), akkor a piacon működő vállalatok nem tudnak monopolisztikus módon viselkedni; ahogy a működő cégek monopolprofitot igyekeznek elérni, a potenciális belépő megjelenhet a piacon és az aktuális ár alá licitálhat.

Adott esetben tehát nehéz megállapítani, hogy egy piac kompetitív-e vagy sem, s ez adódhat abból is, hogy problémás lehet magának a piacnak a definiálása. A DuPont vállalatnak monopoliuma lehetett a celofán vagy – általánosabban – az átlátszó csomagolóanyagok terén. Vannak azonban különféle más csomagolóanyagok is (például a barna csomagolópapír). Ezek meglehetősen közeli helyettesítők, s ezért a DuPont kénytelen kompetitív üzletpolitikát folytatni.

Ha a szállítási költségek magasak, a releváns piac korlátozott lehet. Például: több cementgyár is van az Egyesült Államokban, az egyik állam területén élő vásárlók nem nézhetnek körül egy másik távolabbi államban, hogy a kevert cementet ott nem lehet-e olcsóbban megkapni. Ha egy bizonyos területen csak egy cementgyár van, akkor előfordulhat, hogy nincs (vagy csak igen korlátozott mértékben van) verseny.

Olykor monopolvállalatokat kormányzatok hoznak létre. Az angol kormány például kizárólagos jogot adott a Kelet-Indiai Társaságnak arra, hogy lebonyolítsa a kereskedelmi forgalmat Indiával. Hasonlít ehhez a szabadalmi rendszer, amely a feltalálók számára találmányuk fölött meghatározott ideig monopolisztikus rendelkezési jogot biztosít.

Más esetekben egy piacra történő belépés a közgazdászok által **növekvő mérethozadéknak** nevezett jelenség miatt korlátozott. Ezek olyan esetek, amikor a termelés (kibocsátás egységre jutó) költségei csökkennek a termelés léptékének növekedésével. Olcsóbb egyetlen nagy áramfejlesztő állomást telepíteni egy régió ellátására, mintha minden egyes körzet külön generátort kapna. Egy helyi piac kiszolgálására tehát hatékonyabb egyetlen áramfejlesztőt létesíteni. Ugyanígy, hatékonyabb lehet egyetlen telefontársasággal vagy vízművel ellátni egy helyi piacot. (Képzeljük csak el, hogyan sokasodna az elektromos, a telefonhálózati vagy a vízgazdálkodási infrastruktúra, ha szomszédos házakat más és más vízügyi vagy áramszolgáltató cég látna el.) Olyan ágazatokban, ahol érvényesül a növekvő mérethozadék gazdasági hatása, az alacsony kibocsátású új vállalatok sokkal magasabb költséggel dolgoznak, mint a piacon már működő magas kibocsátású vállalatok.

Ha egy vállalat a növekvő mérethozadékoknak köszönhetően kerül monopolhelyzetbe, akkor **természetes monopoliumnak** nevezzük. Hogy egy konkrét piacon kialakul-e természetes monopolium, az a körülményektől függ. Az új telekommunikációs technológiák fejlődésének köszönhetően például megszűnt az AT&T természetes monopolhelyzete a távolsági telefonszolgáltatások terén.

Ha általában költségek nélkül lehetne belépni egy piacra és kilépni egy piacról, akkor a belépés eshetősége is arra kényszerítené a természetes monopoliumokat,

hogy kompetitív módon viselkedjenek.⁶ A kormányzatok azonban ritkán hagyatkoznak erre. Az Egyesült Államokban a kormányzat szabályoz egyes természetes monopóliumokat, például a telefonszolgáltatások vagy az áramszolgáltatás terén. Más természetes monopóliumok közvetlenül állami vállalatok. A vízgazdálkodási cégek gyakran vannak állami kézben, s létezik számos nagy állami tulajdonú elektromos közüzemi szolgáltató vállalat. A posta mindenütt állami cég. (Bár magáncégek is gyorsan bővítették a közelmúltban a postai szolgáltatások kínálatát, például az expressz vagy távolsági csomagküldés terén.) Az Egyesült Államok azonban ritka példája annak, hogy magáncégek nyújtják a telefonszolgáltatásokat. A legtöbb országban a telefonszolgáltatási ágazat állami kézben van, sok országban – így Magyarországon is – pedig az állam koncesszióba adja a távközlési szolgáltatásokat.

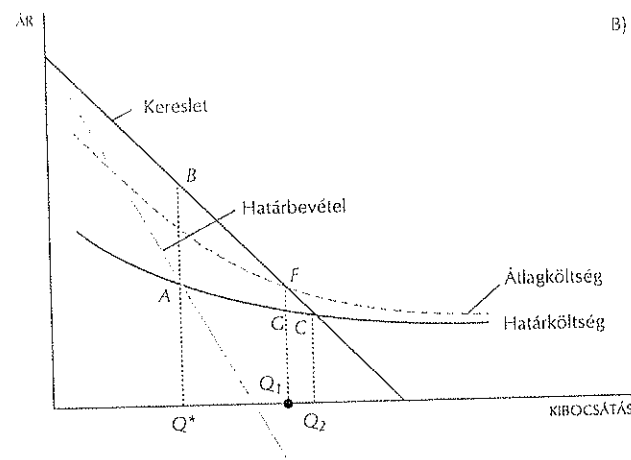
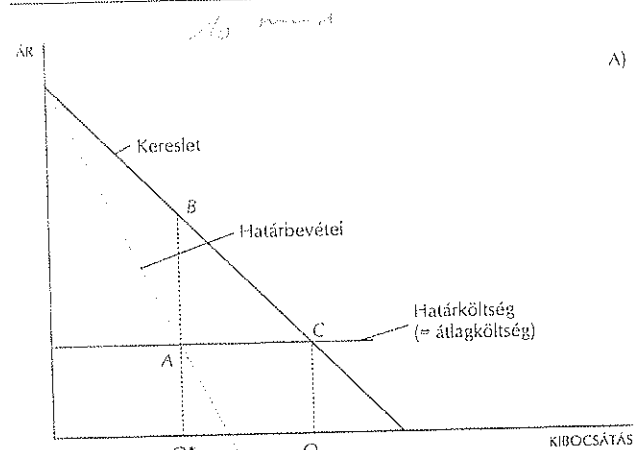
A monopólium árképzése és a monopólium miatti jóléti veszteség

Rámutattunk már arra, hogy bizonyos körülmények között hatékonyabb lehet, ha egy területen nem több, hanem csak egyetlen vállalat gazdálkodik. Vajon miért tekintik általában a monopóliumokat mégis rossznak? Ennek az az oka, hogy a (természetes vagy nem-természetes) monopóliumok visszafogják kibocsátásukat, hogy magasabb árszintet érthessenek el.

Mivel a vállalatvezetés a profitok maximalizálására törekszik, a termelést addig a pontig bővíti, amikor egy pótlólagos termékegység előállításából nyert többletbevétel épp megegyezik a pótlólagos egység előállításának többletköltségével (a határköltséggel). Ezt a többletjövedelmet a termelő **határbevételének** nevezzük. Tökéletes verseny esetén a határbevétel épp megegyezik az eladási árral. A monopóliumhelyzetű termelő esetében a határbevétel *kevesebb* az eladási árral. A forgalmazott jószág mennyiség növekedésével azonban kénytelen lenne csökkenteni az árat. Egy pótlólagos termékegység eladásából nyert bevétel az ár *minusz* az amiatt elvesztett bevétel, hogy forgalmazott mennyiség növelésével *minden* termékegység ára csökken.

A 3.5. ábra azt ábrázolja, hogy a monopóliumhelyzetű termelő esetében a határbevételi görbe és a kínálati görbe miként alakul. Az ábra A) részében feltételezzük, hogy a termelés határköltségei a kibocsátás minden szintjén állandóak. A monopóliumhelyzetű termelő Q^* mennyiséget állít elő, ahol a határbevétel egyenlő a határköltséggel. A Q^* kibocsátás kisebb a Q_1 mennyiségnél, ahol az ár egyenlő a határköltséggel. Vegyük észre, hogy a Q^* mennyiségnél az ár – amely azt fejezi ki, hogy az egyének mennyire értékelik a jószág egy *pótlólagos* egységét – meghaladja a határköltséget. Ezért fogalmazzunk úgy, hogy ha a monopólium korlátozza a kibocsátás mennyiségét, akkor jóléti veszteség keletkezik.

⁶ Ezt az álláspontot képviselte például William J. Baumol (Princeton University, New York University). Vö. W. J. Baumol, „Contestable Markets: An Uprising in the Theory of Industry Structure”, *American Economic Review*, 1982 márciusa. Ezt az álláspontot azóta vitatják amiatt, hogy még igen csekély belépési költségek esetén is az egyes vállalatok jelentős monopóliisztikus hatalmat gyakorolhatnak.

3.5. ábra. A monopólium árképzése. A monopóliumhelyzetű vállalat kibocsátása kisebb a versenyzői kibocsátásnál, azaz annál a kibocsátásnál, ahol a cég profitja zérus. Ilyenkor jóléti veszteség keletkezik.

Az ábra B) részében feltételezzük, hogy a termelés határköltsége csökken a kibocsátás növekedésével; a *növekvő mérethozadék* épp ezt jelenti. Mivel a határköltségek nem érik el az átlagköltségek szintjét, a határköltségre beállított ár Q_2 mennyiségnél a vállalat számára veszteséget okozna. A Q_1 mennyiség az a legmagasabb kibocsátás, ahol a vállalat még nem veszteséges, hiszen ennél a kibocsátásnál az átlagköltség egyenlő az egységre jutó bevétellel (az árral). Hogy a Pareto-hatékony kibocsátás a Q_2 mennyiség vagy valamivel kevesebb, attól függ, hogy miként lehet finanszírozni a vállalat veszteségeit. Általában véve csak annyit

mondhatunk, hogy a hatékony kibocsátás a Q_1 és a Q_2 mennyiségek közé esik.⁷ A monopolhelyzetű termelő azonban tovább korlátozná a kibocsátást a Q^* értékig. A termelés korlátozása miatt ismét csak jóléti veszteség keletkezik. A tízennyolcadik fejezetben bemutatjuk majd, hogyan lehet mérni azt a jóléti veszteséget, amely a monopolhelyzetből adódó kibocsátás-korlátozás következménye.

2. Közjavak

Vannak olyan jóságok, amelyeket a piac nem biztosít a vásárlók számára, vagy ha mégis, akkor a kínált mennyiség túlságosan kicsiny. Gondoljunk például a honvédelemre; vagy kisebb jelentőségű dolgot véve, a tengeri hajózást segítő navigációs szolgáltatásokra, mint amilyenek a bóják is. Ezeket *tiszta közjavaknak* nevezzük. A *tiszta közjavaknak* két alapvető tulajdonságuk van. Először is, a közjavak által nyújtott szolgáltatás igénybevétele minden további egyén számára költségek nélkül lehetséges. Formálisan szólva, a jóságot igénybevevő minden további egyén határköltsége zérus. Egy országban egymillió-egy ember védelmét biztosítani pontosan annyiba kerül, mint amennyi költséget egymillió ember megvédelmezése igényel. Egy világítótorony költségei egyáltalán nem függenek attól, hogy szóban forgó kikötő hajóforgalma mekkora. Másodsor, általában nehéz vagy lehetetlen kizárni az egyéneket egy közjóság igénybevételéből. Ha egy sziklás hajót menten világítótoronyt létesítenek a hajóim biztonságos közlekedése érdekében, nehéz vagy lehetetlen volna más arra közlekedő hajókat kizárni abból, hogy a világítótoronyt szintén használják a tájékozódáshoz. Ha a honvédelmi politika sikeresen hátrít el egy kívülről jövő támadást, a teljesítmény az ország minden egyes állampolgárának kedvez; ilyen esetben semmiféle lehetőségünk sincs arra, hogy bárkit is kizárjunk ennek a helyzetnek a jótéteményeiből.

A piac vagy egyáltalán nem kínál, vagy nem kínál elegendő mennyiséget egy tiszta közjóságból. Gondoljunk ismét a világítótoronyra. Egy nagy hajózási vállalat tulajdonosa úgy kalkulálhat, hogy egy világítótorony létesítésének köszönhető előnyök meghaladják a költségeket; a jelzőtoronyok telepítésekor azonban csak saját szempontjaira van tekintettel, s nem veszi figyelembe azt, hogy mások ezáltal milyen előnyökhöz juthatnak. Ezért lesz néhány potenciális világítótorony hely, ahol egy torony összhozama (a világítótorony szolgáltatásaival élő *minden* hajóra tekintettel) meghaladná a költségeket, bármely egyes hajótulajdonos hozama azonban kisebb volna e költségeknél. Az ilyen világítótoronyok létesítése elmarad, s ez nem hatékony. Az a tény, hogy a magánpiacok egyáltalán nem kínálnak, vagy nem kínálnak elegendő közjóságot, számos esetben érthetővé teszi, hogy miért van szükség kormányzati fellépésre.

⁷ A huszadik fejezetben pontosan bemutatjuk e kérdés megoldását. Ezt a kérdésselvetést Ramsey-problémának nevezik.

3. Külső gazdasági hatások (externáliák)

Számos olyan eset van, amikor egy személy vagy egy vállalat tevékenysége hatást gyakorol más személyek vagy vállalatok tevékenységére, s a hatás az érintettekre költséget terhelhet ró, ám a hatás kibocsátója ezért nem nyújt kompenzációt. Az is elképzelhető, hogy a hatás az érintettek számára hozamot hajt, ám a hatás kibocsátója ennek fejében nem kap semmiféle ellenszolgáltatást. Az elmúlt években a legtöbbet elemzett ilyen példa a levegő- és vízszennyezés. Ha katalizátor nélküli kocsit vezetnek, rontom a levegő minőségét. (Ha egyetlen emberről van szó, a hatás persze elenyészően csekély, ám nagyszámú autótulajdonos légszennyezésének már jelentős következményei vannak.) Ezáltal másokra költségeket terhelnek. Vagy gondolhatnánk egy olyan vegyi üzemre, amely szennyezőanyagokat bocsát a szomszédos folyóba, s ezáltal a víz lejjebb élő használóit költségekkel sújtja. Előfordulhat, hogy jelentős költségekbe kell verniük magukat a víz megfelelő tisztítása érdekében.

Az olyan eseteket, amikor tevékenységek költségeket terhelnek másokra, **negatív externáliáknak** hívjuk. Ám nem minden külső gazdasági hatás negatív. Vannak fontos **pozitív externáliák** is, amikor a másokra gyakorolt hatás jótékony természetű. Ha szép virágoskertet létesítenek a házam előtt, akkor annak előnyeit szomszédaim is élvezik. Egy almaskert pozitív externália lehet a közelben működő méhésznek. A házat felújító személy egy hanyatlóban levő környéken pozitív externáliát gyakorolhat másokra.

Természetesen a külső gazdasági hatások számos további példáját említhetnénk még. Egy zsúfolt országúton egy további autó csak fokozza az út leterheltségét, egyaránt csökkenti a többi kocsit biztonsággal megválasztható sebességét és növeli a baleseti veszélyt. Egy halastó partján megjelenő további horgász, ha szerencsés, csökkenti a mások által kifogható halak mennyiségét. Ha egy olajmezőn több kút működik egyidejűleg, egy kút fokozottabb kihasználása csökkentheti a többi kútból kinyerhető olaj mennyiségét.

Az ilyen jellegű externáliák meglete esetén a piac által nyújtott erőforrás-allokáció elégtelen lehet. Mivel senki sem viseli az általa előidézett negatív externáliák teljes költségét, ezért mindenki nagyobb mértékben folytatja az ilyen jellegű tevékenységeket; s megfordítva, mivel senki sem élvezi a pozitív externáliák előidézésének összes jótéteményét, ezért az ilyen jellegű tevékenységeket túl alacsony szinten folytatják. Így például széles körben elterjedt az a nézet, hogy bizonyos fajta kormányzati beavatkozás nélkül a környezetszennyezés szintje túlságosan magas lenne. Ez másként szólva azt jelenti, hogy a környezetszennyezés ellenőrzése pozitív externália, vagyis hogy kormányzati beavatkozás nélkül a környezetszennyezés ellenőrzésének szintje elégtelen volna.

A kormányzatok a külső gazdasági hatásokra többféleképpen szoktak reagálni. Bizonyos esetekben (főleg a negatív externáliáknál) szabályozzák a szóban forgó tevékenységeket; így az autók esetében meghatározzák a kipufogógáz kibocsátási küszöbhatárt, s szabályozzák a vállalati levegő- és vízszennyezés mértékét.

A kormányzat továbbá hagyatkozhat az árrendszerre, büntetéseket (pénzbírságokat) szabva ki a negatív externáliák miatt, s anyagi elismeréseket nyújtva a po-

zitiv externáliák után; az egyénekre ráterhelhetik az általuk másoknak okozott költségeket, illetve jóváírhatják számukra a másoknak nyújtott szolgáltatásokat. Így például a kipufogógáz szintjének szabályozása helyett a kormányzat egy kritikus szint fölött a kibocsátott szennyezéssel arányos pénzbüntetést is megállapíthat. Ha pedig a hatóságok az úthasználatért (legalábbis a legforgalmasabb órákban) díjat számolnak fel, akkor az arra közlekedőkben tudatosítják az általuk csucsforgalomban másokra terhelt negatív externáliákat.

4. A nem-teljes piacok

Nem pusztán a tiszta közjavak és közszolgáltatások azok a javak és szolgáltatások, amelyek magánpiaci kínálata elmarad a szükséges mértéktől. Ha magánpiacon nem kapható meg egy termék vagy szolgáltatás (s bizonyos esetekben még akkor is ez a helyzet, ha a költség kisebb volna annál, amennyit a vásárlók hajlandók volnának fizetni érte), akkor az így keletkező piaci kudarcra szoktunk a **nem-teljes piacok** kifejezéssel is utalni. (Egy teljes piacon kaphatók mindazok a javak és szolgáltatások, amelyek esetében a költség elmarad attól, amennyit a vásárlók hajlandók a termékért vagy szolgáltatásért fizetni.) Néhány közgazdász úgy látja, hogy a magánpiacok különösen rosszul teljesítettek a biztosítások és hitelügyletek terén, s hogy ez a tény indokolja e területeken a kormányzati fellépést.

1) Biztosítási piacok

Egy magánpiac nem kínál biztosítási konstrukciókat az egyének életében jelentkező számos kockázatra, bár igaz, hogy a biztosítási szolgáltatások piacai manapság sokkal jobbak, mint mondjuk hetvenöt évvel ezelőtt voltak. A kormányzat több biztosítási programot is kezdeményezett. Bár a megfelelő magánbiztosítási piacok hiánya gazdaságpolitikailag igazolhatja az állami biztosítási programok meglétét, egyes ilyen közszolgálati biztosítási programok arra hivatottak, hogy az erőforrásokat (olykor álcázott módon) a program kedvezményezettjei számára csoportosítsák át. Ha az ilyen programok egyetlen vagy legfontosabb célja a biztosítás nyújtása volna, akkor kialakításukra és a fizetési kondíciók megállapítására lényegesen másként kerülne sor.

2) Tőkepiacok

Az elmúlt években a kormányzat nemcsak a kockázatkezelési piacok hiányosságainak orvoslásában vállalt tevékeny szerepet, hanem a nem-tökéletes tőkepiacok következményeinek korrekciójával is foglalkozott. Az USA-ban 1965-ig a felsőfokú tanulmányok finanszírozását a tanulni vágyók csak igen nehezen tudták hitelekkel megvalósítani; azonban a kormányzat olyan törvényt fogadott el, amely kormányzati hitelgaranciát biztosított a tanulmányi kölcsönökre. A hetvenes években ez a

program egyre nagyobb teret nyert, s a hitelnyújtás kezdeti célkitűzése összefonódott egy második célkitűzéssel, az oktatás szubvencionálásának céljával, ezért e területen jóval a piaci kamatláb alatti kamatlábat számítottak fel a hitelekért.

Komplementer piacok

Nézzük meg végül azokat a problémákat, amelyek bizonyos komplementer (kiegészítő) piacok hiányával függenek össze. Tegyük fel, hogy mindenki cukorral issza a kávé, mert cukor nélkül a fogyasztók kivétel nélkül keserűnek és élvezhetetlennek találják. Tételezzük fel továbbá azt is, hogy nincs kávé nélküli cukorpiac. Ezért az a vállalkozó, aki a kávétermelés gondolatával foglalkozik, cukortermelés hiányában nem foglalkozna a kávéval, hiszen felismerné azt, hogy cukor nélkül senki sem venne tőle kávé. A cukor előállítását fontolgató üzletember pedig a kávétermelés híján nem vállalkozna a cukortermelésre, hiszen ő is tisztában volna azal, hogy nem tudná eladni a cukrot. Ha azonban a két vállalkozó együttesen léphet fel, akkor a kávénak és a cukornak egyaránt jó piaca lehetne. Egyedül termelve egyik sem volna képes a közérdek szolgáltatára, együttesen azonban jól ki tudná szolgálni a fogyasztók szükségleteit.

Szándékosan választottunk ilyen rendkívül egyszerű példát. Ebben az esetben a koordináció (a potenciális cukortermelő és a potenciális kávétermelő koordinációja) kormányzati beavatkozás nélkül a vállalkozók révén is biztosítható. Sok olyan eshetőség van azonban, amikor különösen a fejlődő országokban nagyléptékű koordináció indokolt, s ez kormányzati tervezést tehet szükségessé. Hasonló érvek fogalmazódtak meg a városfejlesztési programok meglétének igazolásával kapcsolatban is. Egy város jelentős területének fejlesztéséhez arra van szükség, hogy a termelők, kereskedők, bérلاكástulajdonosok és más üzletágakban érdekelt emberek széles körben együttműködjenek egymással. A kormányzati fejlesztési ügynökségek egyik célkitűzése épp az, hogy biztosítsák az ilyen jellegű koordinációt. (Ha a piacok teljesen volnának, a piaci árak biztosítanák ezt a „koordinációs” funkciót.)

A nem-teljes piacokon a megfelelő kormányzati fellépés elemzéséhez nagyfokú körültekintésre van szükség. Adott esetben a magántermelőknek jó okuk lehet arra, hogy ne foglalkozzanak egy termékkel vagy szolgáltatással. Nagyok lehetnek a kapcsolódó tranzakciós költségek. A bankok tartózkodhatnak bizonyos hiteltípusok kihelyezésétől, mert olyan magas lehet a nemteljesítés valószínűsége, hogy – a másfajta hitelek hozamával azonos hozam eléréséhez – kénytelenek lennének túlságosan magas kamatlábat felszámítani, s ezért túl csekély volna az ilyen hitelek iránti kereslet.

↓
↓ Tőkepiacok biztosítás
↓ Biztosítások - ellen.

5. Információs kudarcok

Számos kormányzati tevékenység azzal függ össze, hogy a fogyasztók elégtelen információhoz jutnak, s hogy a piac önmagában véve nemigen szolgálja a vásárlók informálódását. A kormányzat például 1968-ban elfogadta a Truth-in-Lending törvényt, amely a hitelezőket felszólítja arra, hogy a kölcsönfelvevőket informálják a hitelek tényleges kamatlábjáról.

Az információ-szolgáltatás szabályozásának ellenfelei úgy látják, hogy ezek a rendelkezések szükségtelenek, lényegtelenek és költségesek. Szükségtelenek, mert a kompetitív piacok amúgy is rákényszerítik a vállalatokat a fontos információk közzétételére; lényegtelenek, hiszen a fogyasztók nemigen figyelnek oda az olyan tájékoztatásra, amelyet az üzleti vállalkozások a törvényes szabályozások miatt tesznek hozzáférhetővé; továbbá költségesek, mert a szabályokat meghozó kormányzat és a szabályokat betartó cégek számára egyaránt kiadásokat jelentenek. Az ilyen szabályok hívei viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy bár nem könnyű érvényesíteni ezeket az előírásokat, azok mindazonáltal igen hasznosnak bizonyulnak.

A kormányzat szerepe az információs hiányosságok orvoslásában azonban túlmegy az ilyen egyszerű fogyasztóvédelmi intézkedéseken. Az információ sok szempontból közjószág. Az információnyújtás egy további egyén számára nem csökkenti a mások számára rendelkezésre álló információt. A hatékonyság azt kívánja meg, hogy az információt díjmentesen terjesszék, pontosabban szólva, hogy az egyetlen térítés az információ-szolgáltatás tényleges költségének megfizetése legyen. A magánpiac gyakran nem nyújt megfelelő információs kínálatot, ahogy nem ritkán más közjavakból is csak elégtelen mennyiséget szolgáltat. E téren a kormányzati tevékenység egyik legfontosabb példája a meteorológiai információs szolgáltatás.⁸

6. Munkanélküliség, infláció és egyensúlyhiány

A „piaci kudarcok” talán legszélesebb körben ismert jelenségei a magas munkanélküliség periódusai (a munkavállalók kényszerű munkanélkülisége és a termelőszekők kihasználatlansága), amelyek a tőkés gazdaságokat az elmúlt kétszáz év során sújtották. Bár ezek a recessziók és visszaesések – részben talán a kormányzatok gazdaságpolitikai tevékenységének köszönhetően – jelentősen enyhültek a második világháború utáni időszakban, a munkanélküliségi ráta mégis 10% fölé emelkedett 1982-ben; ez alacsony érték a nagy világgazdasági válsághoz hasonlítva, amikor a munkanélküliség 24%-ra emelkedett az Egyesült Államokban.

⁸ A nem-teljes piacokkal és a nemtökéletes információkkal összefüggő piackudarcok köre valószínűleg szélesebb, mint ahogy tárgyalásunkban érzékeltethetjük. A nemteljes kockázatkezelési piacok miatt például a beruházások szintje elmaradhat a kívánatos nagyságrendtől. E kérdésekkel részletesebben foglalkozik B. Greenwald és J. E. Stiglitz írása, az „Externalities in Economies with Imperfect Information and Incomplete Markets”, lásd *Quarterly Journal of Economics*, 1969 májusa.

A legtöbb közgazdász úgy látja, hogy a munkanélküliség magas szintjei *prima facie* bizonyítékát kínálják annak, hogy a piac működésével *valami* nincs rendben. A közgazdászok többségének szemében a magas munkanélküliség a piaci kudarcok leginkább drámai és egyértelmű következménye.

Abból a tényből, hogy a piacok nem vezetnek teljes foglalkoztatáshoz – hogy komoly piaci kudarcok alakulhatnak ki –, önmagában véve még nem következik, hogy a kormányzati szerepvállalás eleve magától értetődik. Annak a bizonyítására is szükség van továbbá, hogy vannak olyan gazdaságpolitikai megoldások, amelyek révén a kormányzatok javíthatnak a gazdaság teljesítményén. Ez hosszú ideje vita tárgya.

A munkanélküliség és az infláció által felvetett kérdések súlyos problémák, ugyanakkor meglehetősen összetettek, ezért a makroökonómiában külön fejezetben szokás tárgyalni az ide tartozó kérdéseket. Néhány idekapcsolódó problémával a huszonnyolcadik fejezetben foglalkozunk majd, ahol a kormányzati deficitek következményeit érintjük és megpróbáljuk áttekinteni, hogy ezek a makroökonómiai megfontolások milyen fontos csatornákon keresztül hatnak az adópolitika kialakítására.

A piaci kudarcok viszonya

Az érintett piackudarcok nem zárják ki egymást. Információs problémák gyakorta adhatnak részben magyarázatot a hiányzó piaci teljesítményekre. Externáliák gyakran alakulhatnak ki a hiányzó piacok következményeként; például ha a horgászok fizetnek az egyes partszakaszok használatáért – vagyis ha van piaca a horgászási jogoknak –, akkor nem fordulhat elő, hogy túlságosan kimerítik a halállományt. A közjavakat olykor az externáliák szélsőséges eseteiként fogják fel, ahol a jószág előállítására mások számára is – rajtam kívül – hozamot hajt. Számos olyan tanulmány született így a közelmúltban, amely a munkanélküliséget a piackudarcok valamelyikével igyekezett összefüggésbe hozni.

Redisztribúció és a meritórikus javak: a kormányzati tevékenység két további indoka

A piackudarcok korábban említett okai oda vezetnek, hogy kormányzati fellépés hiányában a gazdaság nem hatékony – vagyis az önmagára hagyott piacgazdaság nem jut el Pareto-hatékony állapothoz. De még ha a gazdaság Pareto-hatékony módon működne is, a kormányzati fellépés mellett szól két további érv. Az első a jövedelemelosztás. Az a tény, hogy a gazdaság Pareto-hatékony, önmagában véve még semmit sem mond arról, hogy milyen a jövedelemelosztás szerkezete; a kompetitív piacok a jövedelem igen egyenlőtlen elosztásához vezethetnek, s emiatt előfordulhat, hogy egyes emberek nem jutnak hozzá a megélhetéshez szükséges for-

rásokhoz. A kormányzat egyik legfontosabb tevékenysége a jövedelem újraelosztása (redisztribúciója). Ez a jóléti programok kifejezett célja, gondoljunk például a családi pótlékra, a gyerekre vagy egyes jövedelemkiegészítő támogatásokra. Hogy elosztási ügyekben milyen rendszeres álláspontot vallunk, azzal a következő fejezetben foglalkozunk majd.

Egy Pareto-hatékony gazdaságban a kormányzati beavatkozás mellett szóló második érv az, hogy az egyes ember olykor nem saját, jól felfogott érdekeinek megfelelően viselkedik. Gyakran fogalmazódik meg az az érv, hogy ha az egyének jólétét saját szemszögük felől ítéljük meg – hasonlóan a Pareto-hatékony kritériumához –, akkor a jóléti itéletalkotás nem nyer megfelelő vagy alkalmas kritériumot. A fogyasztók még teljes információk birtokában is hozhatnak „rossz” döntéseket. A dohányosok gyakran akkor is folytatják a dohányzást, ha ez rossz nekik, vagy ha tökéletesen tisztában vannak a káros hatásokkal. Az emberek sokszor nem kapcsolják be az autók biztonsági övét, bár tudják, hogy a biztonsági öv alkalmazása baleset esetén növeli túlélési esélyeiket. Sokan rendszeresen vesznek cukor tartalmú gabonatermékeket a reggelihez, bár ismerik a vitákat, amelyek az ilyen műzlik tápértékének a gyermekekre gyakorolt hatásairól folynak. Gyakran megfogalmazódik az az álláspont, hogy a kormányzatnak be kell avatkoznia az olyan esetekben, amikor az emberek látszólag nincsenek tisztában saját, jól felfogott érdekeikkel; eszerint a kormányzati fellépés nem korlátozódhat az információ-szolgáltatásra. Az olyan javakat, amelyek fogyasztását – gondoljunk a biztonsági övekre vagy az alapszintű oktatásra – a kormányzat előírja az érintettek számára, meritórikus (önmagukban értékes) javaknak nevezzük.

Paternalizmusnak nevezzük azt az álláspontot, amely szerint azért van szükség kormányzati fellépésre, mert a kormány jobban tudja az egyes embereknél, hogy mi szolgálja jól felfogott érdekeiket. A paternalista állásponttól eltérően sok közgazdász és társadalomfilozófus úgy látja, hogy a kormányzatnak tisztelnie kell a fogyasztók preferenciáit. Az egyének egy csoportja – vethetik fel a kérdést a kormányzat paternalisztikus szerepvállalásának ellenfelei – milyen jövedelmű rá akarátát és preferenciarendszerét más csoportokra? Bár olykor előfordulhatnak olyan esetek, amikor indokolt lehet a kormányzat paternalisztikus fellépése, ám az ilyen helyzeteket – érvelnek a szkeptikus közgazdászok – valójában nem lehet megkülönböztetni azoktól a szituációktól, amelyekben igazolhatatlan a gyámkodó beavatkozás. Ennek az álláspontnak a képviselői amiatt félnek, hogy ha a kormányzat elkezd paternalisztikusan viselkedni, akkor egyes érdekcsoportok azzal kapcsolatban saját nézeteik érvényesítését mozdítják elő, hogy az egyéneknek hogyan kell cselekedniük vagy mit kell fogyasztaniuk.

A kormányzati fellépések mellett szóló paternalisztikus érv jól elválik a fentiekben tárgyalt externália-érvtől. Lehet például úgy érvelni, hogy a dohányzás rákot okoz, s mert a rákos betegek gyógyítása állami kórházakban vagy közösségi pénzalapok révén történik, ezért a dohányosok valójában költségeket terhelnek a nem-dohányozókra. Ezt lehet azonban oly módon is kezelni, hogy a teljes költséget – a forrásokat például cigarettaadó révén gyűjtve össze – a dohányosoknak kell megfizetniük. Egy zsúfolt szobában a dohányzás további költségeket róhat az ott tar-

tózkodó nem-dohányozókra. Ezt is lehet ugyanakkor közvetlenül kezelni. Másfelől, a paternalisztikus álláspont képviselője érvelhet amellett, hogy nem szabad megengedni a dohányzást – még magánéleti környezetben és akkor sem, ha adóztatás révén büntetjük a dohányosokat azok miatt az externáliák miatt, amelyeket a nem-dohányozókra terhelnek. Bár magát a dohányzást illetően csak kevesen képviselik ezt a paternalisztikus álláspontot, számos más területen a kormányzat paternalisztikus fellépése jelentőségre tett szert, gondoljunk a kábítószerrel, az alkohollal (alkoholtilalom) vagy épp a kötelező iskoláztatással kapcsolatos kormányzati politikákra.

A kormányzati szerepvállalás kétféle értékelése

Az első fejezetben láttuk, hogy a közszolgálati tevékenységek elemzésének kétféle közelítésmódja lehetséges: a normatív szemlélet, ami arra összpontosít, hogy a kormányzatnak mit kell tennie, és a pozitív szemlélet, amely annak bemutatását és magyarázatát célozza, hogy mit tesz ténylegesen a kormányzat és hogy mindez milyen következményekkel jár. A piackudarok, a redisztribúció és a meritórikus javak tárgyalását összekapcsolhatjuk e két elemzési mód szempontjaival.

A normatív elemzés

A jóléti közgazdaságtan alaptételei azért hasznosak, mert világosan behatárolják a kormányzati fellépés szerepét. Piaci kudarcok és meritórikus javak hiányában a kormányzat egyetlen dolga az, hogy a jövedelmek (a források) elosztásával törődjön. A magánvállalkozási rendszer gondoskodik arról, hogy az erőforrások felhasználására hatékony módon kerüljön sor.

Ha fontos piackudarok lépnek fel – úgy mint nem-tökéletes verseny (mondjuk a növekvő mérethozadék következtében), nem-tökéletes információk, nem-teljes piacok, externáliák, közjavak és munkanélküliség –, akkor a piac eleve nem lehet Pareto-hatékony. Ez arra utal, hogy tere van a kormányzati fellépésnek. Két fontos megszorítást kell azonban tennünk.

Először is, még bizonyítani kell azt, hogy a piacon legalábbis elvileg fel lehet lépni úgy, hogy mindenkinek javuljon a helyzete, anélkül, hogy bárki rosszabb helyzetbe kerülne, tehát hogy lehetséges a **Pareto-javítás**. Másodszor, fel kell mutatni azt is, hogy a piackudarc orvoslását célzó kísérlet során a demokratikus társadalom politikai folyamatai és szakapparátusi struktúrái nem hátráltatják a javasolt Pareto-javítás megvalósítását.

Ezért tehát ha az információ nem-tökéletes és költséges, akkor figyelemmel kell lenni ezekre az információk költségeire annak elemzése során, hogy a piac Pareto-hatékony-e vagy sem; az információ a kormányzat számára éppúgy pénzbe kerül, mint ahogy a magánvállalatok is megfizetik az árát. A piacok nem-teljes volta adódhat a tranzakciós költségekből, a pótlólagos piacok létrehozatalának költségei-

ből; a piacok létesítése, például a biztosítási piac kialakítása azonban a kormányzat számára természetesen költségeket jelent, s egy állami biztosítási program megvalósítása adminisztrációs kiadásokat is igényel.

A kutatás a közelmúltban számos olyan helyzetre hívta fel a figyelmet, amikor a kormányzat elvileg képes arra – annak ellenére, hogy feltételezzük, nincs a magánpiaccal szemben információs vagy tranzakciós-költségelőnyben –, hogy Pareto-javítást érjen el.

Az a tény, hogy bizonyos gazdaságpolitikai megoldások Pareto-javítást eredményeznének, önmagában véve még nem szól amellett az álláspont mellett, hogy a kormányzati beavatkozás feltétlenül üdvözlendő dolog. A kormányzati fellépés következményeire – e következményeknek a politikai folyamat természetéből adódó formájára – is tekintettel kell lennünk. Az eszményi kormányzatnak és a tényleges kormányzatoknak ez a megkülönböztetése nem játszott szerepet abban, ahogyan a jóléti közgazdaságtan alapteleit a fentiekben tárgyaltuk. Elemzésünkben arra mutatunk rá, hogy piackudarcok hiányában még egy eszményi kormányzat sem javíthatja az erőforrások allokációjának hatékonyságát. E piaci kudarcokra tekintettel azt kell megértetnünk, hogy miként is működnek a kormányzatok, ha a kormányzati fellépéstől e piackudarcok korrekcióját várjuk.

A hatvanas években az volt a szokás, hogy egy adott piaci kudarcot vizsgálva megmutatták, hogy egy kormányzati program ilyen helyzetben Pareto-javítást eredményezhet (valaki jobb helyzetbe hozható anélkül, hogy bárki rosszabb helyzetbe kerülne), s arra következtettek, hogy kormányzati fellépésre szükség van. Amikor egyes programok végül is nem vezettek el a kitűzött célokhoz, akkor a kicsinyes bürokráciát és a politikai visszaéléseket hibáztatták. Ám a kormányzás természete még akkor is magyarázatot nyújthat a kormányzati kudarcokra – amint ezt majd a hatodik és a hetedik fejezetben látjuk –, ha a bürokraták és a politikusok megfelelően járnak el.

A közszolgálati programok – beleértve a piaci kudarcok enyhítésére indított programokat is – a demokratikus országokban nem eszményi kormányzatok vagy jóindulatú despoták működésének, hanem összetett politikai folyamatoknak köszönhetőek.

A pozitív elemzés

A piackudarcok vizsgálata a kormányzat szerepvállalásának megértésénél csaknem teljesen normatív elemzési szempontot képvisel. A piacszemléleti kudarcmegközelítés lehetőségét ad az olyan helyzetek felismerésére, amikor a kormányzatnak tennie *kellene* valamit; az ilyen felismerést a kormányzati kudarcok figyelembe vétele árnyalja tovább.

Néhány közgazdász úgy véli, hogy a közgazdászok elemzésüket nem normatív, hanem pozitív szellemben kell folytassák, így be kell mutatniuk a kormányzati programok következményeit és a politikai folyamatok természetét.

A piackudarcokat figyelembe vevő elemzés népszerűsége miatt számos program igazolásához a piackudarc szemléletű megközelítést alkalmazták. Ez azonban le-

het egyszerű retorika is. Gyakran figyelhető meg jelentős eltérés egy program kinyilvánított célkitűzései (adott esetben a piaci kudarcok korrekciója) és a program tényleges felépítése között. A politikai retorika például szólhat arról, hogy a piacok nem képesek biztonságot teremteni az áringadozásokkal és e volatilitás kifizetésekre gyakorolt következményeivel szemben, miközben a kormányzat mezőgazdasági programjai a jövedelmeket valójában a nagyfarmerekhez csoportosítják át. A színpalak mögött ható politikai erőket és a programok valódi célkitűzéseit jobban át lehet tekinteni akkor, ha az ember a programok felépítését és megvalósítását veszi szemügyre, s nem marad meg a kinyilvánított célkitűzéseknél.

Néhány közgazdász azt a szélsőséges álláspontot képviseli, hogy a normatív elemzés irreleváns. Ők így teszik fel a kérdést: milyen jelentősége lehet az olyan megállapításoknak, hogy a kormányzatnak mit kell tennie? Ahogy a piaci egyensúlyt is be lehet annak érintése nélkül mutatni, hogy az erőforrásokat hogyan „kell” allokálni, ugyanígy a politikai egyensúly is leírható a kormányzati teendők ecsetelése nélkül. A következmények a politikai folyamat szabályaitól, a politikai folyamat különböző résztvevőinek motívumaitól stb. függenek. Ha sikerül maradéktalanul megérteni a kormányzat természetét, akkor ezzel együtt azt is teljes mértékben átlátjuk, hogy a kormányzat mit *fog* tenni. Nemigen marad így tere annak, hogy a kormányzat kívánatos teendőiről essék szó.

Bár van némi igazság ebben a felfogásban, mégis szélsőséges álláspontot képvisel, hiszen a közgazdászok és más szakmák képviselői által folytatott eszmecsere a kormányzat „célszerű” szerepvállalásáról fontos szerepet játszanak a modern demokráciák politikai folyamataiban. A törvényhozók felismerik, hogy a rendelkezésükre álló információk jó része érdekcsoportok képviselőitől jön; ezért gyakran kéri ki közgazdászok véleményét is, hogy mit kellene tennie a kormányzatnak. A közgazdászok érvei például a vámtarifák, kvóták és más kereskedelmi korlátozások ellen – bár korántsem kerültek mindig túlsúlyba – fontos szerephez jutottak a kereskedelmi korlátozások hatókörének szűkítésében.

Σ Összefoglalás

1. Az erőforrások olyan allokációját, amelyhez senki sem kerülhet jobb helyzetbe anélkül, hogy valaki rosszabb helyzetbe ne kerülne, Pareto-hatékony allokációnak nevezzük.
2. Bizonyos feltételek mellett a kompetitív piac Pareto-hatékony erőforrás-allokációhoz vezet. Ha az ehhez szükséges feltételek nem teljesülnek, akkor a kormányzat beavatkozása a piaci folyamatokba mintegy igazolást nyer.
3. Hat oka lehet annak, hogy a piaci mechanizmus miért nem vezet el az erőforrások Pareto-hatékony allokálásához: a verseny kudarcra, a közjavak, az externáliák, a nem-teljes piacok, az információs kudarcok és a munkanélküliség.